

пов'язаний з питанням про кордони між північною прильодовиковою та південною середземноморською областями розвитку пізньопалеолітичної культури Європейської частини СРСР.

А. А. КРОТОВА

Позднепалеолитический памятник у с. Говоруха на Лугани

Резюме

В 1975—1976 гг. в бассейне р. Северский Донец была исследована стоянка, которую по технике расщепления кремня и типам кремневого инвентаря можно датировать довольно поздней порой верхнего палеолита. Культурный слой, представленный главным образом изделиями из кремня и небольшим количеством фаунистических остатков, залегал в слое лессовидного суглинка на глубине 0,65—0,73 м от поверхности.

Микролитический характер кремневого инвентаря, преобладание резцов над скребками и высокий процент микроизделий среди орудий свидетельствует о принадлежности Говорухи к южному кругу позднепалеолитических памятников Европейской части СССР.

І. М. ШАРАФУТДИНОВА

Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі

У 1971 р. під час досліджень курганів поблизу с. Баратівка Ново-бузького району Миколаївської області було відкрито кілька поховань доби середньої бронзи. З них особливої уваги заслуговує поховання № 18 в кургані № 2 поблизу коноплезаводу. Цей курган був крайнім у групі, що включала понад десяток насипів, розмішених по краю надзаплавної тераси лівого берега Інгула. Діаметр кургану 30, висота 1,2 м. Тут виявлено 37 поховань, починаючи від енеоліту і кінчаючи добою пізньої бронзи. Шість з них було здійснено в катакомбах, у тому числі й поховання № 18, впущене в північно-східний сектор кургану на відстані 7,2 м від центра. Шахта в плані наближалась до квадрата з заокругленими кутами (діаметр її 1 м). Вузкий вхід

шириною 0,45 і завдовжки 0,3 м вів до камери, що розміщувалась на південний захід від шахти і була заглиблена на 0,15 м нижче входу.

Овальна в плані камера (2,1 × 1,3 м) біла орієнтована з північного заходу на південний схід. У ній на глибині 2,12 м від верхини виявлено скелет небіжчика, покладеного на спину головою до південного сходу. Ноги його були слабо зігнуті і розсунуті в колінах, але п'яти зімкнуті. Ліва рука трохи зігнута в лікті, кисть лежала на лівій половині таза (окремі фаланги розкидані гризунами). Права рука покладена вздовж кор-

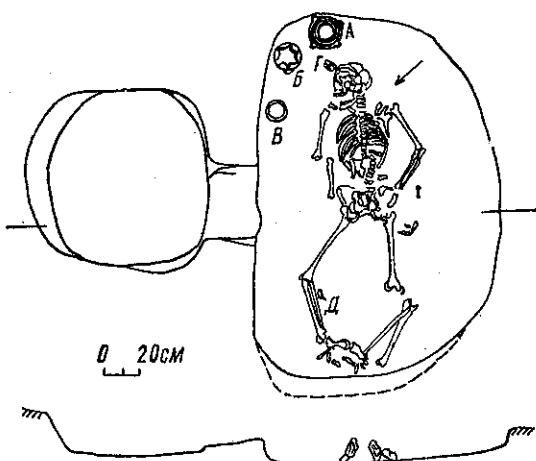

Рис. 1. Загальний план поховання № 18, курган № 2 поблизу с. Баратівки. Умовні позначення: а — амфора; б — чаша; в — коваделко-розтиральник; г — сокира; д — крем'яний різчик.

пуга, не вистачало лише променевої кістки та кисті. Череп повернутий на правий бік. Дно камери і скелет вкриті яскраво-червоною вохрою (рис. 1).

У східному кутку камери проти черепа на шарі вохри знайдені амфора, перекинута догори дном півсферична чаша, проти плеча — гранітний курант, біля скроні — кам'яний молоток, направлений вістрям до черепа, біля правого коліна — крем'яний різчик.

Амфора темно-сірого кольору, з округлим тулубом, широким плоским дном і, очевидно, прямою, відбитою ще в давнину шийкою

Рис. 2. Амфора (1) і чаша (2) з поховання в с. Баратівка.

(рис. 2, 1). На тулубі — чотири округло-приплюснуті вушка-наліпи з вертикально проколотими отворами. Зовнішня поверхня її добре заглажена і суцільно орнаментована. На плічках глибокі прокреслені лінії утворюють п'ять горизонтальних стрічок, що нагадують валики, з яких три прикрашені косими нарізками. Між ними розміщено дві гладенькі стрічки. Так само орнаментовано тулуб і дно амфори. Кожне з наліпних вушок у поєднанні з розміщеними під ним навскіс перехрещеними подвійними лініями утворюють стилізовану фігуру людини. Між ними прокреслені чотири трикутники, вершини яких сягають дна, заповненого концентричними колами. Декоративність візерунків посилюється різноманітним чергуванням гладких і по-різному карбованих стрічок. Висота збереженої частини амфори 13 см, діаметр дна — 10, тулуба — 17, шийки — близько 10 см (рис. 2, 1; 3, 1, 1а, 1б).

Чаша півсферичної форми з вушком у вигляді двох наліпів-шишечок з горизонтальними отворами посередині, що проколюють стінку наскрізь. Вгорі вона прикрашена горизонтальними проглаженими лініями й відбитками косо поставленої палички, якими утворено ряди горизонтальних ялинок. Між ними прокреслено видовжені прямокутники. Нижче розміщено шість фестонів з подвійних прокреслених ліній з косими насічками. На дні вони утворюють шестикутну зірку. У глиняній масі є домішка дрібного піску. Поверхня чаші зовні гладенька, сірого кольору з жовто-рожевими плямами від нерівномірного випалу, зсередини виступають горизонтальні смуги від загладжування зубчастим знаряддям. Чашу заповнювали тільки до половини, про що свідчить різний колір внутрішньої поверхні. Зовні збереглися темні смуги від вилитої на дно рідини та сліди вохри, якою була посипана долівка камери. Висота чаші 9,2, діаметр вінець 15—15,5 см (рис. 2, 2; 3, 4).

Коваделко з червоного дрібнозернистого граніту має форму зрізаного конуса, діаметр його плоских поверхонь 9 і 12, висота 7,4 см. Один бік частково оббитий. Більша плоска поверхня вживалась для полірування, а менша — як коваделко (рис. 3, 3).

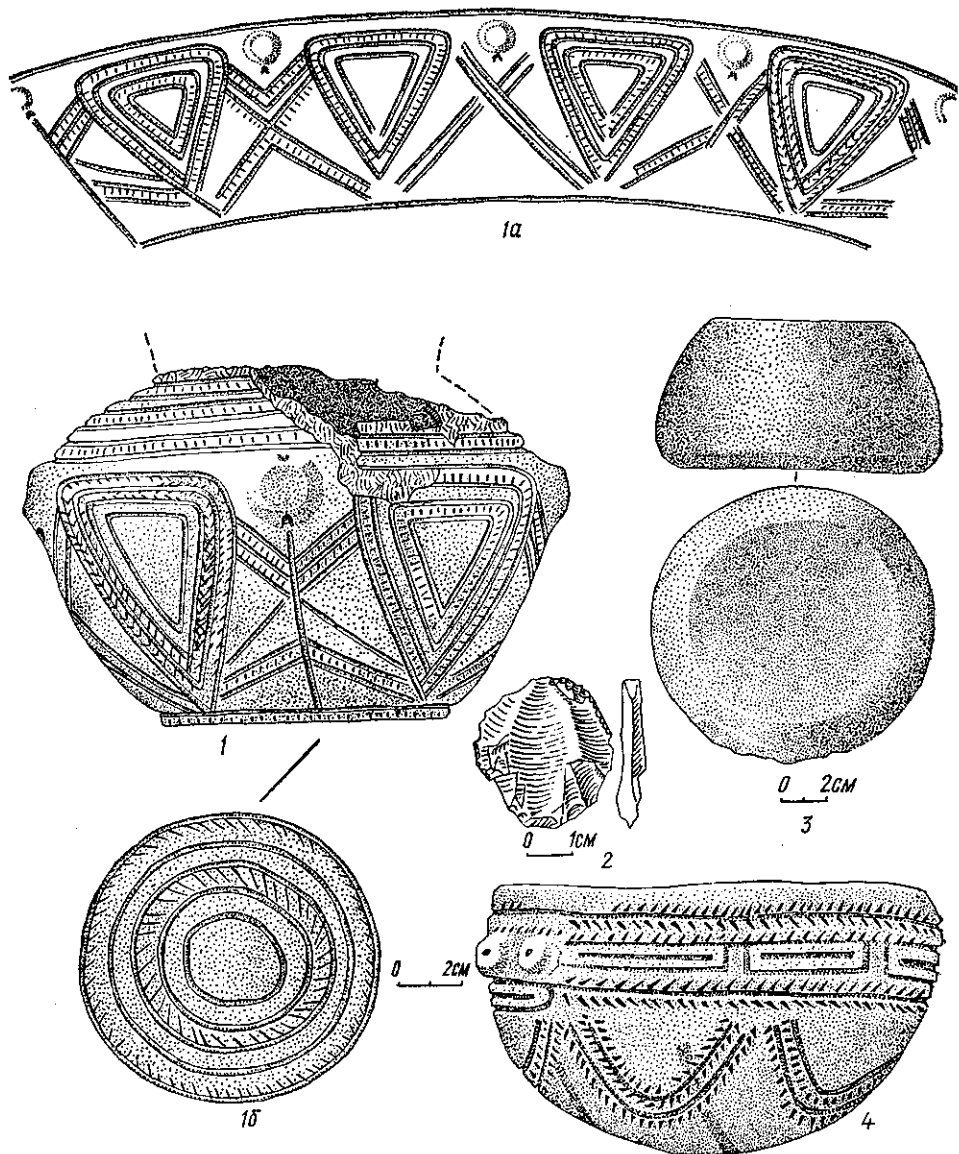

Рис. 3. Інвентар з поховання в с. Баратівка:

1, 1а, 1б — амфора; 2 — різчик; 3 — коваделко-розтиральник; 4 — чаша.

Крем'яний різчик виготовлений на тонкій округлій пластині світлого кремню за типом кінцевих скребачок на відщепі. Робочий край оформлений дрібною ретушю. Діаметр відщепи 3 см (рис. 3, 2).

Сокира-молоток з темного з зеленуватим відливом діабазового порфіриту, який має світлі вкраплення неправильної форми*, відноситься до групи зрізано-ромбоподібних, за А. Ю. Брюсовим та М. Н. Зіміною¹. Розмір її по осях $8,1 \times 5,2$, ширина леза 3,5 см. Обух підпрямокутний ($2,1 \times 2,6$ см). Отвір для держака свердлили з обох боків. Діаметр його зовні 2,35, зсередини 2,2 см.

* Користуючись нагодою, дякую Г. М. Козловській за геологічне визначення.

¹ Брюсов А. Я., Зими́на М. П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР.— САИ, вып. В4-4. М., 1966, с. 26.

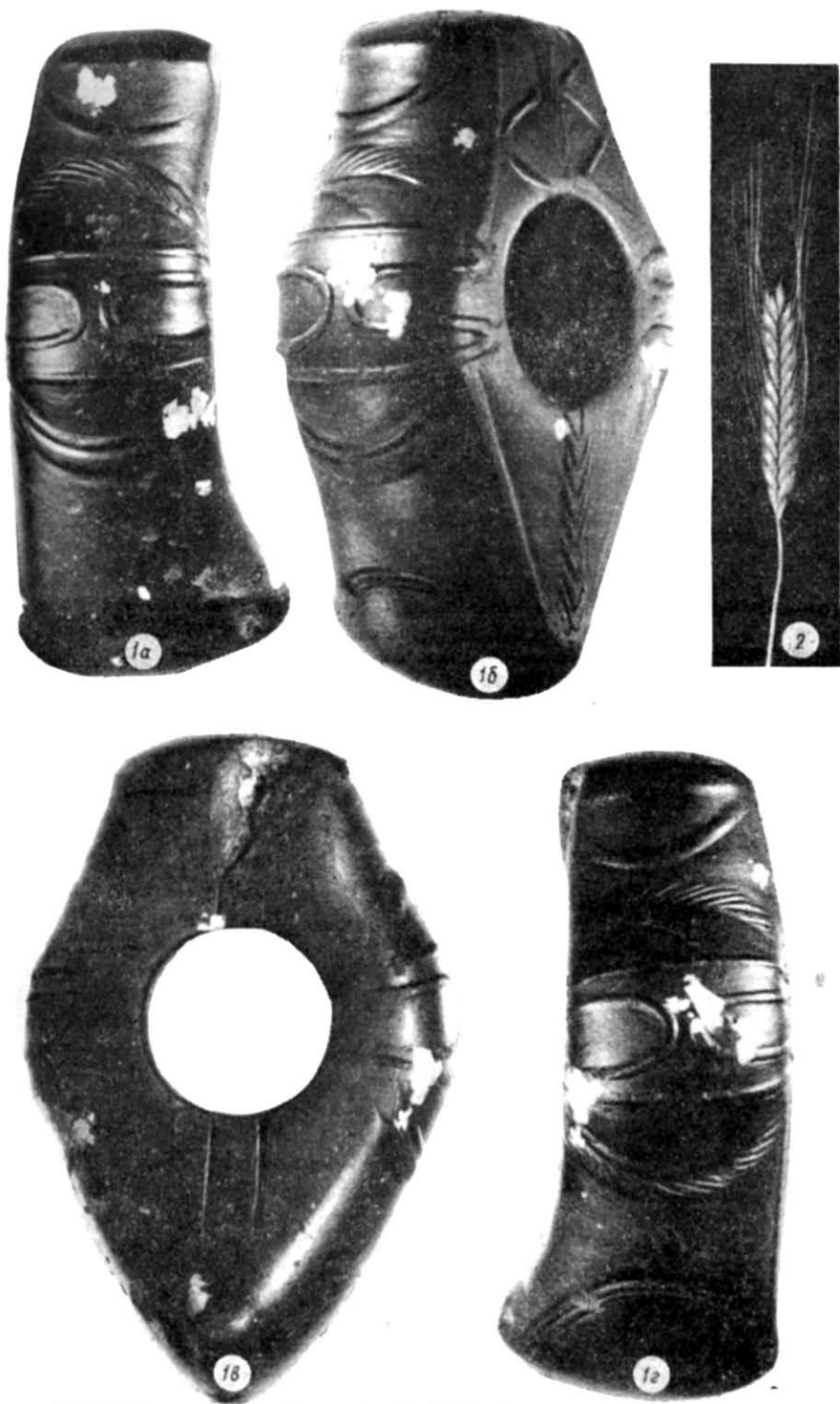

Рис. 4. 1 (а, б, в, г) — сокира-молоток з с. Баратівки; 2 — колос пшениці однозернянки.

З трьох сторін сокирка прикрашена рельєфно опуклим орнаментом на «утопленому» заповірованому фоні. На вузьких боках сокирки-молота на ребрах зображені незімкнуті овали-медальйони, утворені з боку обушка одним широким валиком з косими нарізками, а з боку леза — подвійним валиком — внутрішнім вузьким гладеньким і зовнішнім широким. Останній лише з лівого боку сокирки має нарізки. З цього ж боку потрійною лінією прокреслена дуга, що спускається від леза до медальйона. З обох сторін від обушка до медальйонів симетрично звисають рельєфні одинарні дуги. Всередині медальйонів тоненьким рельєфним контуром зображено лабриси. При вертикальному положенні сокирки весь овал нагадує стилізоване обличчя людини (рис. 4, 1а, 1г; 5, 1а, 1в).

Центральна, зовнішня щодо держака сторона сокирки окантована гладеньким валиком, з'єднаним із зображеннями у медальйонах. Посередині дуже реалістично передано рельєфний колосок, що ніби росте від леза до обушка. По обидва боки від його верхівки (між обушком і отвором) розміщено змієподібні зигзаги (рис. 4, 1б; 5, 1б).

На широкій внутрішній (оберненій до держака) стороні лише помічено візерунок у вигляді двох паралельно прокреслених через центр ліній (рис. 4, 1в; 5, 1г). Біля обушка на поверхні сокирки є давня вищербина, що частково згладилася в процесі використання знаряддя. Можливо, через цей дефект майстер, який прикрашав сокирку, не здійснив свого наміру до кінця. В такому незакінченому вигляді нею й користувалися протягом тривалого часу.

Хоч цього типу орнаментовані сокирки трапляються не дуже часто, проте кілька екземплярів їх відомо. Передусім, слід згадати сокирку, знайдену шукачами скарбів у 1917 р. теж на Інгуді поблизу с. Горожине Баштанського району Николаївської області (приблизно за 20 км нижче с. Баратівки). Короткі відомості про це поховання опубліковані І. В. Фабриціус на основі листів скарбшукачів та речей, що потрапили до Херсонського краєзнавчого музею² і зараз там зберігаються (крім сокири).

Поховання виявлено в південній частині розораного кургану діаметром 6, висотою 0,75 м. За свідченням селян, поховальна камера мала округлу форму, діаметр її — 2,4 та глибина — 2,5 м. Очевидно, це була камера катакомби, в яку шукачі скарбів потрапили зверху. На дні лежали два кістяки на спині, головами до заходу. На них були залишки шкіряного та шерстяного одягу, пофарбованого в темно-червоний колір (мабуть, посипаного вохрою). Вище голів знайдено кулясту грудку червоної фарби, 5 пар абразивних інструментів для випрямлення держаків стріл та розтиральник з пісковіку, що дуже нагадує баратівський, проте відрізняється розміром: діаметри — 8,2 та 10, висота — 4,6 см. Від тривалого розтирання вохри його поверхня стала червоною.

Між скелетами, трохи вище ліктів було знайдено орнаментовану сокиру (рис. 5, 2а—в). І. В. Фабриціус пише, що її виготовлено з чорної з білими вкрапленнями породи, визначеної як базальт (діорит?). На фотографії чітко виділяються такі ж світлі неправильної форми вклучення, як і у баратівської знахідки. За формою це теж ромбоподібна сокира-молоток, але трохи більша (розмір її по осям 9,75—6,16, ширина леза 4,55, діаметр обушка 3,88, діаметр отвору 2,25 см).

З усіх чотирьох боків сокири прикрашена рельєфними візерунками. На широкій зовнішній поверхні навхрест від отвору викарбовано по п'ять рельєфних валиків. З них три вузькі, гладенькі, а між ними

² Фабриціус І. Літопис Херсонського музею, вип. 8. Херсон, 1929, с. 4—5, рис. 1; Фабриціус І. Гороженська орнаментована сокира-молот.— Антропологія, 1929, № 3; Труды природничо-технічного відділу ВУАН, № 2. К., 1930, с. 171—177.

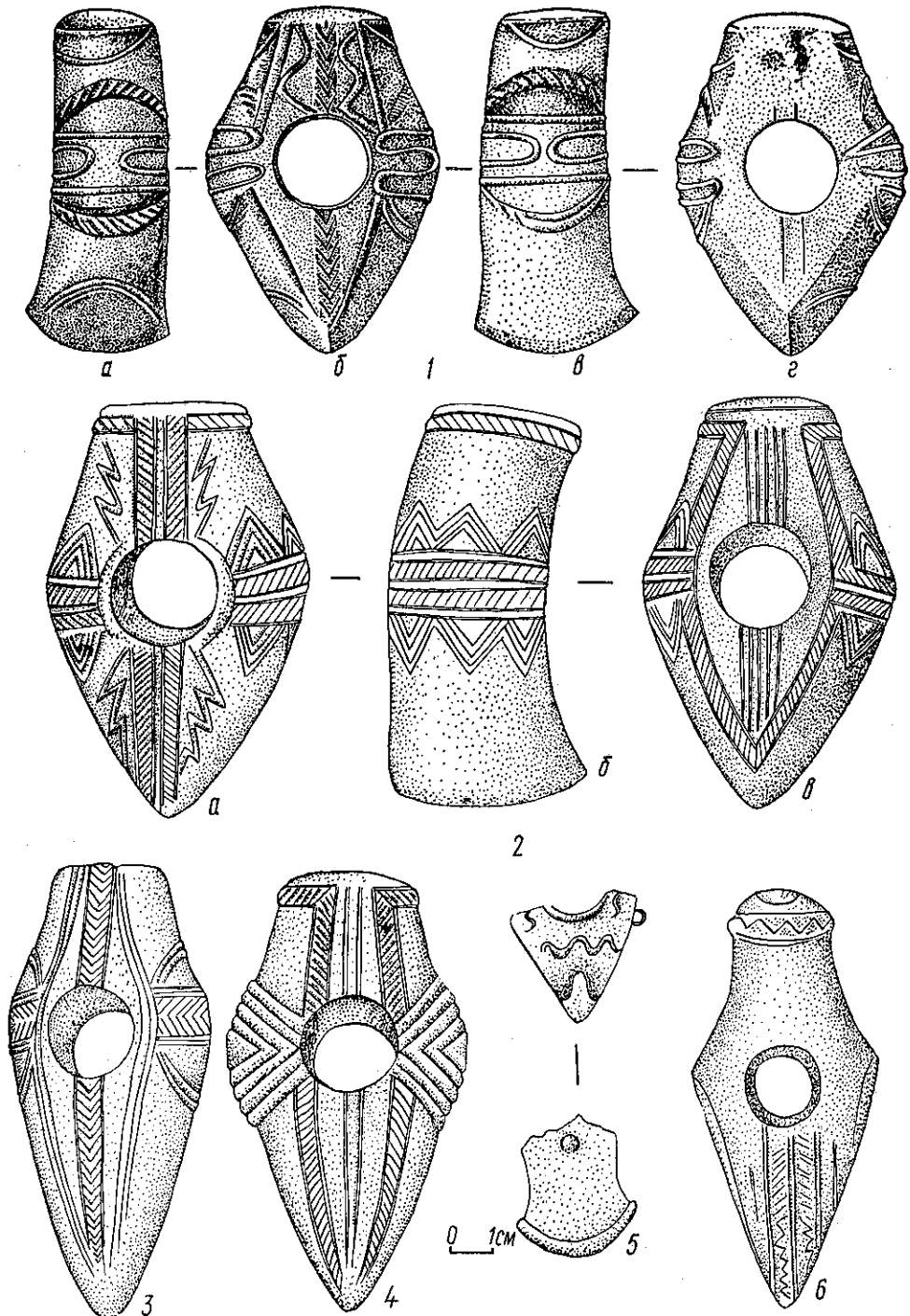

Рис. 5. Кам'яні сокири-молотки:

1 (а, б, в, з) — з с. Баратівка; 2 (а, б, в) — з с. Горожине (за І. В. Фабриціус); 3 — з с. Широке (за Л. П. Криловою); 4 — з с. Старобешеве (за О. О. Кривцовою-Граковою); 5 — з с. Полівка (КІМ); 6 — з с. Мартан-Чу (за В. Б. Виноградовим і С. Л. Дударевим).

два ширші з паралельними нарізками, що утворюють ялинку, гілочки якої розходяться від держака до леза і до обушка. Вздовж ялинок розміщено рельєфні зигзаги з гострими кутами (що нагадують блискавку).

По обидві сторони від поперечних стрічок, які продовжуються і на бокових поверхнях, ламані лінії утворюють трикутники. Широка, звернута до держака поверхня окантована рельєфним валиком. Посередині прокреслено п'ять поздовжніх врізних ліній.

Отже, за матеріалом, формою, технікою виконання і сюжетом, відтвореним на центральній ромбічній поверхні, ця сокирка дуже схожа з баратівською.

Третя, подібна до баратівської, знахідка відкрита в кургані в с. Широке поблизу Кривого Рога на Ингульці (кург. № 3, пох. № 6). Вона супроводжувала поховання в катакомбі, де небіжчик був покладений на спину, головою до північного сходу. За описом Л. П. Крилової, яка досліджувала курган, сокира виготовлена з твердого каменю чорного кольору з білими неправильної форми вкрапленнями. На широкій зовнішній поверхні рельєфно вирізана ялинка з гілочками, спрямованими від леза до обушка. Трохи ширші ялинки містяться в рельєфних овалах на бічних гранях (рис. 5, 3) ³.

Четверта сокира-молоток з рельєфною ялинкою — колосом, що йшов від леза до обушка, також знайдена Л. П. Криловою біля впростаного похованого в катакомбі поблизу с. Рахманівки в районі Кривого Рога (кург. № 4, пох. № 12). Вона відрізняється від описаних вище перш за все видовженою формою і зображеннями на ребрі у вигляді широкого пояса, заповненого концентричними півколами, між якими утворився ромб з увігнутими сторонами ⁴.

У 1976 р. неподалік від описаних вище знахідок у межиріччі Ингульця і Дніпра, поблизу с. Михайлівки Софіївського району Дніпропетровської області, експедиція Київського університету відкрила ще одне поховання в катакомбі з чудово орнаментованою сокиркою з діабазового порфіриту (кург. № 3, пох. № 6) ⁵.

За характером рельєфних зображень і, очевидно, за пропорціями до цієї ж групи слід віднести й уламок сокирки, прикрашеної рельєфними змієподібними зигзагами, з с. Попівки поблизу Звенигородки на Черкащині ⁶ (рис. 5, 5).

Таким чином, усі перелічені знахідки зосереджені на обмеженій території — в основному в межиріччі Ингула і Дніпра. Як сировину для них, очевидно, використано одну геологічну породу — діабазовий порфірит, який, можна гадати, походить з району Криворіжжя, оскільки діабазові родовища — дайки розташовані саме на лівому березі Ингульця та на р. Саксагані ⁷.

З інших територій нам відомі дві знахідки. Одна з них, неодноразово описана в літературі, — сокира-молоток з поховання катакомбної культури на р. Кальміус біля с. Старобешеве ⁸. Як уже відзначено І. В. Фабриціус, орнамент її частково збігається з орнаментом горо-

³ Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр.— В кн.: Наш край. Дніпропетровськ, 1971, с. 26—27, табл. 4, рис. 21.

⁴ Там же, табл. 4, рис. 19.

⁵ Бондарь Н. Н., Антоненко Б. А., Васильченко С. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г., Чмыхов Н. А. Работы Каменской экспедиции Киевского университета.— АО 1976. М., 1977, с. 271.

⁶ Talgren A. M. La Pontide préskithique après l'introduction des métaux.— ESA, II, Helsinki, 1926, fig. 75, 6.

⁷ Каниболоцкий П. М. Петрогонезис пород и руд Криворожского железорудного бассейна. Черновцы, 1946, с. 110.

⁸ Talgren A. M. Op. cit., p. 131, fig. 75, 1; Крицова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, с. 114; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры.— Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, с. 36.

жинської сокири. Найвірогідніше, вона й походить із згаданого району Правобережжя.

Трохи іншої форми сокира-молоток із зеленувато-сірого порфіритодіабазу з білими вкрапленнями знайдена на курганному полі поблизу селища Мартан-Чу в Чечено-Інгушській АРСР. У цього екземпляра орнаментований лише півкулястий обушок та на зовнішній (верхній) стороні від висвердленого отвору до леза прокреслено ялинку, що закінчується біля леза двома хвилястими лініями⁹ (рис. 5, 6).

Не вдаючись до спеціального дешифрування орнаменту сокир-молотків, відзначимо, що центральне місце в орнаментальній композиції належить ялинці чи колосу, як символам дерева життя, та змієподібним зигзагам, ототожнюваним звичайно зі зміями, веселкою і дощем, блискавкою, вогнем. Ці мотиви дуже поширені в первісному мистецтві, особливо серед землеробських племен епохи енеоліту і бронзи. Їх пов'язують з ідеями відродження, родючості, з найдавнішими релігійно-космогонічними уявленнями¹⁰. Дуже можливо, що ця символика не є однозначною.

Безумовно, такі сокири-молотки вживали під час спеціальних церемоній і ритуалів. Вони могли бути символами відзнаки і влади воєначальників, вождів, жерців, тобто являли собою жезли, булави або сакральні предмети. Тільки так можна було використати сокирку з Попівки, яка мала на кінці леза потовщення, а збоку — виступишечку, що перешкоджала вживати її в ролі звичайної робочої сокири.

Про особливе призначення частини сокир свідчать зображення їх на стелах епохи енеоліту (з Наталівки, Керносівки, Бахчи-Елі, Добруджи та ін.), де вони входять до складних смислових композицій¹¹. На думку В. М. Даниленка, антропоморфні стели зображали божества з їхніми атрибутами¹². До речі, у стародавньому Вавілоні бог грозових явищ природи, вітру, бур та дощу Адад, він же Бір, Бірку (Блискавка), мав такі атрибути, як пучок блискавок і молоток¹³. О. О. Формозов пише, що, мабуть, предмети, зображені «на найдавніших антропоморфних стелах, були атрибутами вождів і старійшин»¹⁴. Не випадково в записаній Геродотом легенді про походження скіфів серед священних чотирьох золотих дарів, що впали з неба, були чаша і сокира. Ці священні золоті предмети скіфські царі дбайливо оберігали, поклонялися і приносили їм жертви¹⁵.

Мабуть, дуже глибокої давнини, часу речей-фетишів сягає уявлення давніх фінікійців про бога на ім'я Пуам («бог молотка»)¹⁶.

Про культ сокири-молотка у Передній Азії та Європі свідчать моделі цих предметів, виготовлені з глини, інколи з кістки, та мініатюрні кам'яні амулети, знайдені в багатьох культурах. Досить вичерпна бібліографія таких знахідок представлена в праці М. Я. Мерперта, присвяченій моделям сокир-молотків з багат шарового поселення доби ранньої бронзи Єзеро в Болгарії. Як відзначає дослідник,

⁹ *Виноградов В. Б., Дударев С. Л.* Культурный зооморфный топорик-жезл из селения Мартан-Чу.— *Археология и вопросы атеизма*. Грозный, 1977, с. 25—33.

¹⁰ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969, с. 219—223; *Рыбаков Б. А.* Космология и мифология земледельцев энеолита.— *СА*, 1965, № 1, с. 24 і далі.

¹¹ *Формозов А. А.* Памятники первобытного искусства. М., 1966, с. 98—100, рис. 36; *Крылова Л. П.* Керносковский идол (стела).— *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев, 1976, с. 44 та ін.; *Щепинський А. О.* Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.— *Археологія*, 1973, вип. 9, с. 21—27.

¹² *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 83.

¹³ *Тураев Б. А.* История древнего Востока, т. 1. Л., 1936, с. 121.

¹⁴ *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству. МИА, № 165. М., 1969, с. 187, 254.

¹⁵ *Геродот.* История. Л., 1972, с. 188.

¹⁶ *Тураев Б. А.* История древнего Востока, т. 2. Л., 1936, с. 6.

вони імітували не сокири взагалі, а лише ті, що пов'язувалися з військовими, парадними чи навіть ритуальними функціями. На його думку, сокири також пов'язані з культом вогню¹⁷. Сокиру-молоток з Горожиного І. В. Фабриціус розглядала як ритуальну і в орнаменті її вбачала блискавку. Нагадаємо про курильниці з вугіллям та сліди вогню в поховальних камерах, що свідчать про його культ у катакомбних племенах.

С. М. Бібіков вважає, що магичні уявлення стародавнього населення, на основі яких виник культ сокири, приписували останній сили зцілення і функції «оберега». Дослідник вказує на можливість зв'язку таких уявлень в Південно-Східній Європі з найдавнішим культом сокири у племен Східного Середземномор'я¹⁸. У цьому плані особливого значення набувають зображення лабрисів на баратівській сокирці. Адже лабрис був одним з найдавніших символів верховного божества на Криті і в Мікенах. З ним пов'язують міфи про небо і землю. Пізніше він став атрибутом і символом Зевса¹⁹.

Отже, орнаментовані молотки могли бути як жезлами, ознаками влади, так і культовими предметами і навіть символами божества. У всіх випадках наявність їх у похованні свідчить про особливий соціальний ранг померлого.

Комплекс інвентаря з Баратівки, що, крім молотка, включає орнаментовану чашу та амфору з антропоморфними зображеннями — речі явно ритуального призначення, — виділяє це поховання з ряду звичайних масових і, очевидно, характеризує належність його особі, яка мала безпосереднє відношення до релігійних обрядів, ймовірно шаману-жрецю.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що з восьми відомих нам сокир-молотків шість припадає на Правобережжя Дніпра, власне на басейн Інгула та Інгульця. Майже всі вони, як і в баратівському кургані, знайдені в катакомбах. Форма і розміри останніх, випростане положення померлих, інвентар, зокрема круглодонні чаші з прокресленими орнаментом і амфори з антропоморфними сюжетами в орнаментатії, дають підставу відносити ці поховання до виділеної О. Г. Шапошиковою інгульської культури. На відміну від інших культур, що належать до катакомбної спільності, інгульська характеризується великою кількістю кам'яних сокир-молотків, у тому числі й орнаментованих. Слід звернути увагу на те, що останні виготовлені з місцевої сировини, а деталі орнаменту часто ідентичні мотивам, використовуваним для кераміки. Це особливо стосується зображень різноманітних колосків і ялинок, які найчастіше прикрашають чаші, типові для інгульських катакомбних поховань²⁰. Очевидно, сокира з катакомбного поховання на Кальміусі теж правобережного походження, на що вказує не тільки матеріал, але і стиль, і техніка орнаментатії.

Як відомо, період від енеоліту до середньої бронзи характеризується широким використанням кам'яних сокир-молотків та булав. З інгульськими племенами катакомбної культури в степах Північного Причорномор'я пов'язаний максимум поширення і вершина майстерності у виготовленні кам'яних сокир, які в наступну добу пізньої бронзи в значній мірі замінюються металевими. Не говорячи про орнамент, ви-

¹⁷ Мерперт Н. Я. Ритуальные модели топоров из Эзеро.— Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 163—172.

¹⁸ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, № 38. М.—Л., 1953, с. 96.

¹⁹ Лосев А. Ф. Античная мифология. М., 1967, с. 114—131.

²⁰ Шапошикова О. Г. Ингульская культура.— Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978, с. 6—8; Шапошикова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула.— Древности Приингулья. К., 1977, с. 29—34.

готовлення просверлених шліфованих сокир-молотків з твердих кристалічних порід як порфірито-діабази вимагало певних знань, вміння і традицій, що безумовно свідчить про спеціалізацію, про існування майстрів-професіоналів. Кілька майстерень по виготовленню кам'яних знарядь відкрито в Надпоріжжі²¹. Найбільша з них досліджена П. І. Смоличевим на острові Перуні, де, крім бракованих незакінчених бойових і робочих молотків, булав, різноманітних знарядь для їх виготовлення, знайдено близько 150 виверток різного діаметра²². Така кількість знарядь значно перевищувала потребу в них одного поселення і призначалась для обміну.

Подібні майстерні, очевидно, існували і на Інгульці та Саксагані, звідки й походять орнаментовані сокири-жезли.

Інгульські поховання займають хронологічний відрізок між ранньокатакомбними і пам'ятками культури багатоваликової кераміки. Це дає підстави датувати баратівське та інше поховання з орнаментованими сокирами-молотками в межах від перших століть II тис. до XVI ст. до н. е.

Серія знахідок з Північного Причорномор'я допомагає уточнити час і культурну належність сокири з Чечено-Інгушетії. Цілком підтримуючи висновки авторів щодо визначення її як культово-парадного жезла, ми не можемо погодитись з запропонованою ними датою — початок I тис. до н. е., можливо, кінець II тис. до н. е.²³ На наш погляд, ця дата, обумовлена спробою пов'язати мартанчуську знахідку з кобанською культурою, дещо завищена. Форма сокири, як і відмічають В. Б. Виноградов та С. Л. Дударев, близька до сокир північно-кавказької культури, орнаментальна композиція ніби являється реплікою розкішно орнаментованих сокир-жезлів з інгульських катакомбних поховань, що свідчить про контакти між племенами цих віддалених територій. На існування таких контактів вказують імпорти північнокавказької культури, що трапляються в інгульських катакомбних комплексах. Зокрема, недалеко від с. Баратівки у с. Привольному (кург. № 1, пох. № 16) в катакомбах разом з чашею, прикрашеною колосками, знайдено бронзову привіску кавказького походження²⁴, аналогічну привіскам з поховань в с. Ачікулак та с. Чегем на Північно-Східному Кавказі (другий етап північнокавказької культури, за В. І. Марковим)²⁵. Отже, сокирка з Мартан-Чу, очевидно, відноситься до північнокавказької культури не пізніше II етапу. В її орнаментативній простежуються західні впливи.

Баратівська сокира-молоток цікава ще в одному аспекті. Аналіз центрального зображення приводить до висновку, що це не абстрактне дерево життя, а конкретний знак, найімовірніше пшениця. Будова колоса нагадує пшеницю-однозернянку (рис. 4, 2), дуже давній знак, що на протязі тривалого часу відігравав важливу роль у господарстві стародавнього населення. Про те, що племена катакомбної спільності знали знакові культури, свідчать різноманітні зображення колосся на чашах з інгульських катакомбних пам'яток. І, нарешті, в цьому переконує недавня знахідка зерен культурної пшениці, очевидно, однозернянки (за визначенням палеоботаніка Г. А. Пашкевич) в катакомбному похованні

²¹ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Придніпров'ї.— Археологія, 1968, т. 21, с. 80—85.

²² Смоличев П. І. Дослідження острова Перуна 1929 р.— НА ІА АН УРСР, ф. ВУАК / Дн., № 41—44.

²³ Виноградов В. Б., Дударев С. Л. Указ. стаття, с. 30.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н. Курганная группа у с. Привольного.— Археологические памятники Поингулья. Киев, 1980, с. 28.

²⁵ Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, № 93, 1960. М., с. 62—64, рис. 26, 5; Мизиев И. М., Бетров Р. Ж., Нагоев А. Х. Археологические раскопки 1972 года в Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1973, рис. 19.

поблизу с. Болотного в Криму, відкритому В. М. Корпусовою в 1978 р.*

Ці факти, як і знахідка рала в похованні поблизу с. Балки Запорізької області²⁶, що свідчить про наявність орного землеробства у степових племен Східної Європи у пізньоямний і ранньокатакомбний час, дають підставу дещо по-новому підійти до оцінки господарства племен катакомбної спільності.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

Орнаментированные топоры-молотки из катакомбных погребений на Ингуле

Резюме

В 1971 г. у с. Баратовка Новобугского района Николаевской области на левом берегу Ингула открыто погребение в катакомбе, при котором находились амфора, украшенная стилизованными фигурками человека, круглодонная чаша и топор-молоток со сложной смысловой орнаментацией.

Характер находок, их сочетание, и особенно орнаментация, указывают на особое социальное положение погребенного, возможно, шамана-жреца.

Топоры-железы, подобные баратовскому, в разное время обнаружены еще в нескольких погребениях бассейна Ингула и Ингульца. Устройство катакомб, положение погребенных и инвентарь позволяют относить эти погребения к катакомбным памятникам ингульского типа.

По всей вероятности, топоры-молотки, изготовленные из порфириито-диабазы криво-рождского месторождения, распространялись отсюда не только по степному Правобережью, но попадали в отдельных случаях и в Приазовье.

Г. Н. ТОЩЕВ

Могильник культуры багатоваликовой керамики в с. Тузлы Одесской области

Культура эпохи середньої бронзи у межиріччі Дунаю і Дністра вивчена ще недостатньо. Особливо це стосується пам'яток культури багатоваликової кераміки, представлених на згаданій території невеликою кількістю поселень та поховань курганных і безкурганних могильників¹. Відкриття і вивчення кожної нової пам'ятки цієї культури на заході Північного Причорномор'я має важливе значення для вирішення проблеми її походження та зв'язків з іншими старожитностями середньобронзової доби.

Влітку 1974 р. археологічним загonom Одеського державного університету у Татарбунарському районі на захід від села Тузлы було відкрито безкурганний могильник культури багатоваликової кераміки.

* Дякую В. М. Корпусовій за дозвіл послатися на це відкриття.

²⁶ Бидзиля В. И., Яковенко Э. В. Рало из позднеямного погребения конца III — начала II тыс. до н. э. — СА, 1973, № 3, с. 146—152.

¹ Чеботаренко Г. Ф. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре. — КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965; Шагалый Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.). — МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, с. 109—110; Дергачев В. А. Памятники эпохи бронзы. Кишинев, 1973, с. 12—57; Дунавина В. М., Дергачев В. А. Могильник многоваликовой керамики у села Данченя. — Тезисы докладов юбилейной конференции, посвященной 150-летию Одесского археологического музея. Киев, 1975, с. 68—69; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке. Автореф. канд. дис. Киев, 1975, с. 8—12; Черняков И. Т., Субботин Л. В., Ядвичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, вып. 8. Одесса, 1976, с. 186—201.